

ԱՐԱՐԵԿԻՐԻ ՄԱՆՋԱԿԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Արաբկիրի սանջակը գտնվում է Փոքր Հայքի հարավում, Եփրատ գետի աջ ափին: XVII դ. կցված է եղել Սեբաստիայի էյալեթին, այնուհետև անցել է Մալաթիայի իրավասության ներքո, ավելի ուշ՝ 1880-ական թթ. այն մտցվել է Խարբերդի (Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ) վիլայեթի մեջ: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Արաբկիրի սանջակը բաժանված էր Արաբկիր (կենտրոնական), Պոտուրկե և Ակն կազմների:

Արաբկիրի կազան գտնվում էր Խարբերդի սանջակի հյուսիսային, Սեբաստիայի սանջակի հարավարևելյան և Երզնկայի սանջակի հարավարևմտյան մասում: Կազայի կենտրոնը համանուն քաղաքն էր, որը հիմնադրվել էր XI դ. Վասպուրականի հայոց թագավոր Սենեքերիմ Արծրունու կողմից: Քաղաքում հայերը XIX դ. վերջին էթնիկ տարրերից կարևորագույնն էին և այդպիսին մնացին մինչև 1915 թ. Մեծ եղեռնը:

Ըստ «Մասիս» օրաթերթի հաղորդած տվյալների 1881 թ. Արաբկիր քաղաքի հայ արական սեռի բնակիչների թիվը հասնում էր 4782-ի, որից 403-ը բողոքականներ¹, 104-ը կաթոլիկներ²: Այս տվյալը կարելի է ճշմարտությանը մոտ ընդունել, քանի որ 1885 թ., նույն «Մասիս» օրաթերթի մեկ այլ հաղորդման համաձայն, Արաբկիր քաղաքը ուներ 9000 շունչ արական և իգական սեռի հայ բնակչություն, որից 700-ը բողոքական դավանանքի, 125-ը՝ կաթոլիկ, մինչդեռ թուրքերի թիվը կազմում էր 8500 շունչ³: 1870-ական թթ. վերջի հետ համեմատելով նկատում ենք, որ այս կենտրոնում հայ բնակչությունը նվազել էր: Դա երևում է պետական փաստաթղթում տեղ գտած մի փաստարկից, ըստ որի Արաբկիր

¹ Բողոքականները քաղաք մուտք էին գործել 1854 թ.: Այդ մասին տես Փոլատեան Ա., Պատմութիւն Հայոց Արաբկիրի, Նիւ Եորք, 1969, էջ 641:

² «Մասիս», Կ.Պոլիս, 1881, հոկտեմբերի 19:

³ «Մասիս», Կ.Պոլիս, 1885, հունվարի 15:

քաղաքը 1888 թ. 12 տարի առաջ ունեցել է 1400 տուն հայ բնակչություն⁴:

Հայ բնակչությունը նվազեց նաև կապված 1895 թ. այստեղ տեղի ունեցած կոտորածների հետ: 1895 թ. հոկտեմբերի 24-ին 500-600 հոգանոց թուրք և քուրդ խուժանը հարձակվում է Արաբկիր քաղաքի վրա⁵: Սակայն ժողովուրդը արիությամբ դիմագրավեց թշնամուն և բարձր պահեց իր պատիվը: Թուրքական կառավարությունը, դժգոհ մնալով, որ հայերի ինքնապաշտպանությունը ձախողում է իրենց ծրագրերը, հրամայում է քուրդ ցեղապետերին և 2 թուրք գյուղապետերին ոչնչացնել Արաբկիրի հայ բնակչությանը: Հոկտեմբերի 27-ի լուսաբացին թշնամին ավելի քան 1000 հոգուց բաղկացած հրոսակախմբով սկսեց իր հարձակումը⁶: Ժողովրդի մի մասը չկարողանալով դիմադրել թշնամուն դիմեց արտագաղթի, շատերն էլ ենթարկվեցին դաժան կոտորածի: Այս կոտորածի դաժանության մասին է խոսում 1895 թ. նոյեմբերին Արաբկիրից ստացված մի նամակը⁷, որում մասնավորապես ասված էր. «Կոտորեցին, թալանեցին, հրդեհեցին ութ օր շարունակ. չլսուած ժխտո մը կայ, դժոխսային ծայներ, փոքր երեխաներու ճիչը որ կը գոչեն. — Ո՛հ Աստուած, մայրիկ... Գնդակները մեր վրայ կը տեղան կարկուտի պես, անոնք կուգան թուրը ձեռքերնին: Հիմայ մենք կը գտնուինք թրքական թաղը, եոթ սենեականոց տան մը մէջ, մենք 100 հոգի էնք, կին, աղջիկ, երեխայ եւ քանի մը մարդ, բոլորը վիրաւորուած. ամէնքը կուլան եւ կը հեծեժեն, բան մը չունինք որ անոնց վերքերուն կապենք վրայ դնենք, ոչինչ զանոնք կապելու համար: Փոխնորդ ալ չունինք: Կ'արթնանանք երեխաներու ծայներէն, որ երազներէ սարսափած կը գոչեն. — Կուգա՜ն, կուգա՜ն... կ'ուզեն մեզ մորթել, կրակին մեզ նետել... օգնութիւն»:

Արաբկիր քաղաքի այս սարսափազդու կոտորածին զոհ գնացին 3000 հայեր⁸:

⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 476, ց. 1, գ. 116, թ. 13 շրջ.:

⁵ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Արշակ Չոպանյանի ֆ., բաժ. 2, գ. 247, թ. 1 շրջ.:

⁶ Նույն տեղում, թ. 2 շրջ.:

⁷ Փոլատեան Ա., նշվ., աշխ., էջ 699:

⁸ ԳԱԹ, Արշակ Չոպանյանի ֆ., բաժ. 2, գ. 247, թ. 4 շրջ.:

1914-1915 թթ. սկզբին Արաբկիր քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի մասին հայկական աղբյուրները տալիս են տարբեր տվյալներ: Մ. Օոցիկյանը նշում է, որ Արաբկիր քաղաքը 1914 թ. ուներ 20000 բնակչություն, որից 6000-ը կազմում էին հայերը⁹:

Փոլատյանը և Բախտիկյանը¹⁰ գտնում էին, որ 1915 թ. սկզբին քաղաքը ուներ 20000 բնակիչ, որից 9000 հայ և 11000 մահմեդական (ընդ որում 8565 հայ առաքելական դավանանքի, 200-ը՝ կաթոլիկներ, 235-ը՝ բողոքականներ):

Թեոդիկը և համահեղինակներ Փաուլ Փաբուջյանը և Ռայմոնդ Գևորգյանը հայերի թիվը հասցնում են 9500-ի¹¹:

Իսկ Ս. Էվրիկյանը նույնիսկ հայերի թիվը հասցնում է 10000-ի¹²:

Այս տվյալներից ընդունելով միջինը, ստացվում է, որ 1914-1915 թթ. Արաբկիր քաղաքը ունեցել է մոտ 9000 շունչ հայ բնակչություն:

Բացի Արաբկիր քաղաքից հայերը իրենց բնակությունն էին հաստատել կազայի 4 գյուղերում՝ Ամարկա, Վանք, Շեփիկ և Անջրդի: Շեփիկ և Անջրդի գյուղերը գտնվում են Արաբկիր քաղաքի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան հատվածներում, իսկ Ամարկան և Վանքը՝ Արաբկիր քաղաքի հարավային և հարավարևելյան մասում:

Շեփիկ գյուղը նախքան 1895 թ. կոտորածը իրենից ներկայացնում էր 80 տնով¹³ լիովին հայաբնակ գյուղ (յուրաքանչյուր տան շնչերի միջին մեծությունը ընդունելով 8 շունչ ստացվում է շուրջ 640 շունչ, հաշվարկն իմն է - Ա. Ս): Ցավոք, այս գյուղը մյուս հայկական գյուղերի նման 1895 թ. ենթարկվեց անլսելի կոտորածի: Քուրդ հրոսակապետ Բադալ աղան իր քուրդ և թուրք զինվորներով արշավում է այս գյուղի վրա և ավերում ու այրում է հայկական տները: 18 տուն է միայն փրկվում հրդեհից: Ողջ մնացած բնակչությունը թաքնվում է այգիների

⁹ Օոցիկյան Մ., Արեւմտահայ աշխարհ, Նիւ Եորք, 1947, էջ 93:

¹⁰ Փոլատեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 63: Բախտիկեան Ա., Արաբկիր եւ շրջակայի գիւղերը, Պէյրուք, 1934, էջ 22:

¹¹ Թեոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարին, Նիւ Եորք, 1985, էջ 233: Kevorkian R., Paboudjian P., Les Armeniens dans l'empire ottoman la veille du Genocide, Paris, 1992, p. 375.

¹² Էվրիկեան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 279:

¹³ ԳԱԹ., Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 37, թ. 8:

մեջ: Ակնի կազայից օգնություն ստանալով՝ թշնամին նոր գրոհ է ձեռնարկում և շուրջ 38 հայ անմեղ մարդ սպանում¹⁴:

1914 թ. գյուղի հայ բնակչությունը կազմում էր 96 տուն, 468-470 շունչ¹⁵:

Անջրդի գյուղը ևս անմասն չմնաց 1890-ական թթ. կոտորածներից: Գյուղն ամբողջովին ավերված էր, բնակչության մեծ մասը բռնի կերպով մահմեդականացվեց¹⁶: Հետաքրքրաշարժ է, որ թեև բնակչությունը կոտորվեց և շատերը մահմեդականացան, բայց այնուամենայնիվ նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ բնակչության թիվը ավելացավ և կազմեց 118 տուն, 510 շունչ¹⁷:

Նկատենք, որ բնակչության այս աճը ոչ միայն բնականոն հետևանք պետք է համարել, այլև բնակչության նոր ներհուսքի: Հարևան Ակն կազայի Աաղմկա գյուղում թուրքերը 1895 թ. կազմակերպեցին բնակչության կոտորած և այրեցին հայերի տները: Ժողովուրդը գրեթե մերկ և բոկոտն հասնում է Անջրդի գյուղ¹⁸:

Ամպրկա գյուղը 1895 թ. 60 տուն ունեցող հայաբնակ բնակավայր էր, որը նույն թվականին վերածվեց մոխրակույտի, և 75 հայեր դարձան նահատակներ: 1914-1915 թթ. միջոցում գյուղը բաղկացած էր 256 շունչ հայ բնակչությունից¹⁹:

Փաստերի բացակայության պատճառով հնարավոր չեղավ ճշտել Վանք գյուղում նախքան 1895 թ. հայ բնակչության թվաքանակը, և արդյոք այստեղ կոտորածներ տեղի ունեցել են, թե ոչ: Բայց կարծում ենք, որ ոչ: Վանք գյուղը աչքի չի ընկել իր հայաշատությամբ, քանի որ Մեծ եղեռնի նախօրեին հայերի թիվը այստեղ հասնում էր 20 տան, 129 շունչ²⁰:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 376 (շնչերի թիվը նշվում է 468): Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ., աշխ., էջ 238 (շնչերի թիվը նշվում է 470):

¹⁶ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 37, թ. 5:

¹⁷ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ., աշխ., էջ 376: Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ., աշխ., էջ 237:

¹⁸ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 37, թ. 8:

¹⁹ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 376: Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 238:

²⁰ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 238:

Այսպիսով, ընդահամարացնելով Արաբկիրի կազայի հայ բնակչության մասին մեր խոսքը, նշենք, որ հայերը XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին բնակվում էին Արաբկիր քաղաքում և Շեփիկ, Անջրդի, Ամարկա և Վանք գյուղերում, որոնց ընդհանուր թիվը 1914-1915 թթ. միջոցում կազմում էր մոտ 10365 շունչ:

Ակնի կազան XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Արաբկիրի սանջակի հյուսիսային կազան էր: Հյուսիսից սահմանակից էր Սեբաստիայի և էրզրումի վիլայեթներին, արևելքից՝ Դերսիմի սանջակին, հարավից՝ Արաբկիրի կազային, արևմուտքից՝ Սեբաստիայի վիլայեթին: Կազայի կենտրոնը Ակն քաղաքն էր, որը գտնվում է Եփրատ գետի աջ ափին: Քաղաքը բաժանված էր 2 գլխավոր թաղերի՝ Վերի թաղ և Վարի թաղ, որոնք միմյանցից բաժանված էին լայն առվով: Թե՛ Վերի թաղը, և թե՛ Վարի թաղը բաղկացած էին 15-20 տներից, որոնք միմյանցից բաժանված էին պարտեզներով: Դեռ 1878 թ. Ակն քաղաքում բնակվում էին 1008 հայ տուն, 5284 շունչ, 50 շունչ բողոքական դավանանքի հայ, 4310 շունչ թուրք²¹: Մեր կարծիքով ուռճացված են Ծոցիկյանի բերած տվյալները, որոնց համաձայն Ակն քաղաքի բնակչությունը XIX դ. վերջին կազմում էր 20000 մարդ, որից 10000-ը հայեր էին, մնացածը թուրքեր և փոքր մասը հույներ²²:

Բողոքականները Ակն մուտք էին գործել 1870-ական թթ. սկզբին²³: Արդեն 1885 թ. Ակնում բողոքականների թիվը հասնում էր 70 տան²⁴:

Ցավոք, 1880-ական թթ. այստեղ տեղ գտած արտագաղթը և 1895-1896 թթ. կոտորածները կտրուկ ազդեցին հայ ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակի վրա: XIX դ. ընթացքում Ակնից Կ. Պոլիս գաղթածների թիվը մոտ 100 տուն էր կազմում: Ակնից 40-50 տուն գաղթել էին նաև հարբերդ, իսկ այլ վայրեր՝ 5-10 տուն²⁵: 1883-1884 թթ. կատար-

²¹ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 35, թ. 1:

²² Ծոցիկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 11:

²³ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 35, թ. 1:

²⁴ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1885, ապրիլի 20:

²⁵ Քէչեան Ա., Ակն եւ Ակնցիք, Փարիզ, 1952, էջ 147:

ված մարդահամարի համաձայն, վերջին 30 տարվա ընթացքում Ակնից գաղթածների թիվը 400-500 շնչի էր հասնում²⁶:

Այս արտագաղթի հիմնական պատճառը սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունն էր, որում հայտվել էին ակնցիք: Բնակչության արտագաղթի և Ակն քաղաքում տիրող ծանր սոցիալ-տնտեսական դրության մասին է վկայում Գ. Սրվանձտյանցը, որն անձամբ շրջել էր Արևմտյան Հայաստանի շատ քաղաքներում և գյուղերում, նշում է. «Ակն ո՛չ առետուր ունի եւ ո՛չ երկրագործութիւն ունի, ասոր համար բոլոր Ակնածիւները սփռյալ են այլ եւ այլ քաղաքներ ու աշխարհները, շատերը անդարձ գաղթականութեամբ, բայց շատերուն ալ մեծածախ տուներ եւ Ակնա ջուրն ու օդը չէր ձգած մեկնել, ուր որ շրջեցա Ակնցիներու պատահեցա»²⁷:

Այս ժողովրդագրական տեղաշարժերով հանդերձ 1884 թ. Ակն քաղաքի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 10000 մարդ, որից կեսից քիչ ավելի հայ և մնացածը թուրք²⁸: Պարզ է դառնում, որ ճշմարտությունից հեռու է խարբերդ նահանգի համար պատրաստված 1887-1888 թթ. համար պատրաստված սալնամեն (պաշտոնական տարեգիրքը), որն իր աշխատության մեջ վկայակոչում է Առաքել Քեչեյանը²⁹: Վերջինումս նշվում է, որ ողջ Ակնի կազայում նշված ժամանակահատվածում բնակվում էր 8233 տուն բնակչություն, որից 12700 շունչ մահմեդական, 5507-ը՝ ոչ մահմեդական:

Այս հայաշատ քաղաքը 1896 թ. ենթարկվեց համիդեական կոտորածի, որի հետևանքով ընդհանուր կազայի 3000 զոհերից 2000-ը բաժին էր ընկնում Ակն քաղաքին³⁰: Պետք է ենթադրել, որ Ակն քաղաքի հայ բնակչության ծնելիության ցուցանիշն այդքան էլ բարձր չի եղել, քանի որ այս ամենով հանդերձ 1914 թ. հայ բնակչության թիվը հասնում էր 1300 տան, 7720 շնչի, մինչդեռ թուրքերի թիվը 6000 շունչ էր³¹:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. Բ, Ե., 1982, էջ 277:

²⁸ Ճանիկեան Յ., Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 32:

²⁹ Քեչեյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 35:

³⁰ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 379: Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 245:

³¹ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 379:

Բացի այս հայաշատ կենտրոնից հայերը բնակություն էին հաստատել նաև մի շարք գյուղերում և գյուղաքաղաքներում:

Ակնի կազայի հայաբնակ գյուղերը հիմնականում մտնում էին Աղն մահիեի (գյուղախումբ) մեջ: Նահիեի կենտրոնը Աղն գյուղաքաղաքն էր, որը անվանվում էր նաև Վաղավեր: Վերջինս գտնվում է Ակնից հարավ-արևելք, Եփրատ գետի աջ ափին: 1896 թ. դրությամբ, նախքան համիդեական կոտորածները, Աղնը ուներ 80 տուն, 500 շունչ հայ բնակչություն³²: Կոտորածների և արտագաղթի հետևանքով XX դ. սկզբին հայ բնակչությունը նվազեց: 1914 թ. հայերի թիվն այստեղ կազմում էր ընդամենը 52 տուն, 319 շունչ³³: Փաստորեն 1896-1914 թթ. միջոցում հայերի թիվը այստեղ նվազել էր 28 տնով:

Այս մահիեի գյուղերը իրենց աշխարհագրական դիրքով բաժանվում էին 3 խմբի: Գյուղերի առաջին խումբը՝ Նարվեր, Ապուշեղ, Կամրկապ, Մաշկերտ, Սաղմկա, Կարուշլա գտնվում էին Ակն քաղաքի մոտ, մասնավորապես նրա հարավային մասում, իսկ երկրորդ խումբը՝ Լիճք, Շրգու, Վանք, Չորակ, Աուշադկա, Վաղաշեն, Բինկյան գյուղերը գտնվում էին Եփրատ գետի ձախ ափին, իսկ երրորդ խումբը՝ Ծագ, էհնեցիկ, Ծապլվար, Քուշնա, Կռանի, Խոռոջ, Հասկնի գյուղերը գտնվում էին Ոսկեգետակ գետի ձախ և աջ ափերին:

Նարվեր գյուղը 1878 թ. ուներ 32 տուն, 174 շունչ հայ և 76 շունչ թուրք բնակչություն³⁴: Պետք է ենթադրել, որ 1878-1885 թթ. ընթացքում եղել են բնակչության լուրջ տեղաշարժեր, քանի որ 1885 թ. դրությամբ հայերի թիվը կազմում էր 25 տուն³⁵: Թեև տեղաշարժերը և 1895-1896 թթ. ջարդերը զգալիորեն ազդեցին Նարվեր գյուղի հայ բնակչության ընդհանուր թվի վրա, բայց 1914 թ. դրությամբ գյուղը ուներ 38 տուն, 207 շունչ հայ և 92 շունչ թուրք բնակչություն³⁶:

³² ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 37,թ. 1:

³³ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380: Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 237:

³⁴ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 35, թ. 3:

³⁵ Ճանիկեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 51:

³⁶ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 379: Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 245:

Ապուշեղը Ակնի հարավային մասում գտնվող գյուղերից ամենամեծն էր: Դեռ 1878 թ. գյուղը ուներ 180 տուն, 1000 շունչ հայ, 938 շունչ թուրք բնակչություն³⁷:

Ըստ 1880 թ. վիճակագրության, գյուղը 1066 շունչ հայ բնակչություն ուներ³⁸: Հետևելով գյուղի բնակչության աճի դինամիկային՝ պետք է նկատենք, որ XX դ. սկզբին հայերի թիվը այստեղ աճել էր՝ հասնելով 1914 թ. 320 տան, 1920 շնչի³⁹:

Ակնի հարավային մասում գտնվող գյուղերից էր նաև Մաշկերտը: XIX դ. սկզբին գյուղն ունեցել է 250 տուն հայ բնակչություն⁴⁰: Հետագայում բնակչության ստվար հատվածը գաղթում է Հալեպ և այլ վայրեր պանդխտության, ու այդ պատճառով 1889 թ. նրանց թիվն այստեղ կազմում էր ընդամենը 85-90 տուն⁴¹: Պետք է ենթադրել, որ այդ գաղթը շարունակվել է նաև XX դ. սկզբին, քանի որ 1914 թ. Մաշկերտում կար 67 տուն, 496 շունչ հայ բնակչություն⁴²: Չպետք է մոռանալ նաև 1895-1896 թթ. կոտորածների մասին, որոնք ևս խեղաթյուրեցին գյուղի ժողովրդագրական նկարագիրը: Ի պատիվ մաշկերտցիների, նշենք որ զոհերի թիվը այդ կոտորածի ընթացքում կարող էր շատ ավելի մեծ լինել, եթե չլիներ հայտնի քաղաքական գործիչ Արմեն ճանճիկյանի կազմակերպած ինքնապաշտպանությունը⁴³: Փաստորեն, 25 տարվա ընթացքում հայ բնակչությունը նվազել էր մոտ 20 տնով:

Կամրկապ գյուղում ևս XIX դ. վերջին բնակչություն հաստատած հայ բնակչությունն իր թվաքանակով գերակշռում էր թուրքերին: 1872 թ. գյուղն ուներ 160 տուն հայ բնակիչ⁴⁴, իսկ 1878 թ. այստեղ բնակվում էին 170 տուն, 808 շունչ հայ և 212 շունչ թուրք բնակչություն⁴⁵: XIX դ. վերջին ժողովրդագրական տեղաշարժերը ևս տեղ են գտել այս գյուղում: 1880 թ. և 1895 թ. շատ ընտանիքներ գաղթել էին Պոլսի Սկյուտար

³⁷ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 37, թ. 1:

³⁸ Էփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 83:

³⁹ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380:

⁴⁰ «Արևելք», Կ.Պոլիս, 1889, ապրիլի 13:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 238: Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380:

⁴³ Փոլատեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 117:

⁴⁴ Քեչեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 73:

⁴⁵ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 35, թ. 2:

և Կետիկ Փաշա թաղամասերը⁴⁶: Այս ամենով հանդերձ 1914 թ. դրությամբ գյուղի հանրի թիվը կազմում էր 250 տուն, 1260 շունչ⁴⁷:

Սաղմկա գյուղում հայերը ևս բնակություն էին հաստատել, որոնց ընդհանուր թիվը 1914-1915 թթ. դրությամբ կազմում էր 36 տուն, 279 շունչ⁴⁸:

Կարուշլան XX դ. սկզբին իրենից ներկայացնում էր խառը բնակչություն ունեցող մի գյուղ, և նախքան Մեծ եղեռնը հայ բնակչության թվաքանակն այստեղ կազմում էր 50 տուն⁴⁹: Եվ եթե ընդունենք յուրաքանչյուր տան շնչերի միջին մեծությունը 8-ով, ապա ստացվում է, որ գյուղը ունեցել է մոտ 400 շունչ հայ բնակչություն:

Այսպիսով, Ակն կազայի այս հատվածում XX դ. սկզբին, նախքան Մեծ եղեռնը բնակվում էր մոտ 4553 շունչ հայ:

Եփրատ գետի ձախ ափին գտնվող գյուղերի շարքում Շրգու, Վանք, Մուշեղկա, Չորակ գյուղերը առանձնանում էին նրանով, որ այստեղի հայ բնակչությունը դավանանքով կաթոլիկ էր:

Շրգու գյուղում Մեծ եղեռնի նախօրյակին բնակվում էին 320 շունչ կաթոլիկ հայեր⁵⁰:

Կաթոլիկական գյուղերի մեջ ամենամշանավորը Վանք կոչվող գյուղն էր: 1892 թ. դրությամբ գյուղը ուներ 50 տուն հայ բնակիչ⁵¹: Ցավոք, 1895-1896 թթ. կոտորածները և բնակչության արտագաղթը իրենց կնիքը թողեցին նաև Վանք գյուղի հայ բնակչության թվաքանակի վրա, և արդեն 1914 թ. գյուղում բնակվում էին ընդամենը 150 շունչ կաթոլիկ հայեր⁵²:

Չորակ կոչվող գյուղում 1878 թ. դրությամբ բնակվող կաթոլիկ հայ ազգաբնակչության թիվը հասնում էր 154 շնչի, մինչդեռ թուրքերի թիվը նույն ժամանակ կազմում էր ընդամենը 66 շունչ⁵³:

⁴⁶ Քէչեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 74:

⁴⁷ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 243: Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380:

⁴⁸ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380:

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Ճանիկեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 55: Տե՛ս նաև Քէչեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 121:

⁵² Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380:

⁵³ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., քաժ. 3, գ. 35, թ. 2:

Պետք է նկատենք, որ այս գյուղում, թեև շատ քիչ քանակով, բայց բնակություն էին հաստատել նաև լուսավորչական դավանանքի հայեր: 1878 թ. նրանց թիվը գյուղում կազմում էր 3 տուն, 18 շունչ⁵⁴: 1895-1896 թթ. կոտորածներից մազապուրծ փախչելով՝ հայերն ապաստան էին գտնում Կ. Պոլսում և այլուր, ու դրա հետևանքով XX դ. սկզբին գյուղում հայերի թիվը կիսով չափ պակասել էր՝ կազմելով 70 շունչ⁵⁵:

Կաթոլիկական հաջորդ գյուղ Սուշեղկայում 1878 թ. դրությամբ բնակվում էին 118 կաթոլիկ հայ⁵⁶: Նկատենք, որ նույն ժամանակ գյուղում բնակություն էին հաստատել նաև 1 տուն (6 շունչ) լուսավորչական դավանանքի հայեր: Արտագաղթը և կոտորածները ևս այս գյուղում հավանաբար տեղ էին գտել, քանի որ 1914 թ. գյուղում հայերի թիվը կազմում էր 164 շունչ⁵⁷:

Այսպիսով, Ակն կազայում կաթոլիկ հայ բաշնակչության թիվը XX դ. սկզբին կազմում էր 704 շունչ:

Լիճք հայաբնակ գյուղը 1882 թ. տվյալներով ներառում էր 130 տուն, որից 2/3-ը (մոտ 86 տուն, հաշվարկն իմն է - Ա. Ա.) հայ, իսկ 1/3-ը (մոտ 43 տուն, հաշվարկն իմն է - Ա. Ա.) մահմեդական⁵⁸: Եթե յուրաքանչյուր տան անձերի միջին մեծությունը ընդունենք 8-ը, ապա ստացվում է, որ հայերի թիվը գյուղում կազմում էր մոտ 688 շունչ:

Փաստերի բացակայությունը թույլ չի տալիս մեզ նշել, եղե՞լ է արդյոք արտագաղթ և 1890-ական թթ. կոտորածներ, թե՞ ոչ: Սակայն քանի որ 1914-1915 թթ. դրությամբ գյուղի հայ բնակչությունը կազմում էր 80 տուն⁵⁹ (ընդունելով յուրաքանչյուր տան ծխերի միջին մեծությունը 8 շունչ՝ կազմում է 640 շունչ, հաշվարկն իմն է - Ա. Ա.), պետք է ենթադրել, որ ժողովրդագրական տեղաշարժերը գյուղում առկա են եղել, և փաստորեն հայերի թիվը XIX դ. վերջին ոչ միայն չէր ավելացել, այլև XX դ. սկզբին նվազել էր մոտ 40 շնչով:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380:

⁵⁶ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 35, թ. 2:

⁵⁷ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380:

⁵⁸ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1882, օգոստոսի 27:

⁵⁹ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 244:

Վաղաշեն հայկական գյուղում եղեռնի նախօրեին ստվարացել էր 56 տուն հայ բնակչություն⁶⁰ (մոտ 448 շունչ, հաշվարկն իմն է - Ա. Ս.):

Բինկյան գյուղում հայերը XIX դ. վերջին իրենց թվով գերակշռում էին թուրքերին: 1878 թ. հայերի թիվը կազմում էր 170 տուն, 980 շունչ, թուրքերինը՝ 50 շունչ⁶¹: Համլի, դեական կոտորածները ծանր էին անդրադարձել գյուղի հայ բնակչության վրա: Գյուղը հրդեհվել էր, իսկ հայերից շատերը արտագաղթել էին: 1915 թ. գյուղը ուներ 140 տուն հայ բնակիչ (մոտ 1120 շունչ, հաշվարկն իմն է - Ա. Ս.):

Այսպիսով, Եփրատ գետի ծախս և փին գտվող հայկական գյուղերի հայ բնակչությունն թիվը նախքան Մեծ Լոռեռնը կազմում էր 2912 շունչ, որից 704-ը կաթուղիկ դավանանքի:

Ոսկեգետակ գետի ափին գտնվող գյուղերից Քուշման հայաբնակ էր, ուր Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին կար 150 տուն հայ⁶² (մոտ 1200 շունչ, հաշվարկն իմն է - Ա. Ս.):

Օապվարում մույն ժամանակ հայերը սակավ սթիվ էին՝ ընդամենը 16 շունչ⁶³:

Օազ հայաբնակ գյուղը XIX դ. վերջին ենթարկվեց ժողովրդագրական տեղաշարժերի, և ըստ ականատեսների տուն չէլալ, որտեղից հայերը չգաղթեին այլ երկրներ⁶⁴: Փաստերի սակավությունը թույլ չի տալիս մեզ ճշտելու հայերի թիվը նախքան արտագաղթը և նրա կյանք փոփոխությունները կապված այդ արտագաղթի հետ, բայց կարող ենք թույլ տալ մեզ ասելու, որ XX դ. սկզբին Օազ գյուղը շարունակում էր հայաբնակ լինել, քանի որ 1914 թ. այստեղ կար 82 տուն, 687 շունչ հայ⁶⁵:

Հասկնի գյուղը 1895 թ. առաջ ուներ 30 տուն բնակչություն, որից 25 տունը հայ և 5-ը թուրք⁶⁶: Դարավերջի ոճրագործությունը իր ծանր

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 238:

⁶¹ ՊԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժ. 3, գ. 35, թ. 2:

⁶² Բախտիկեան Ա., Արաբկիր եւ շրջակայի գիւղերը, Պէրոս, 1934, էջ 134:

⁶³ Kevorkian R., Paboudjian P., էջ 380:

⁶⁴ Բախտիկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 134:

⁶⁵ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380: Տե՛ս մույնը Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 238:

⁶⁶ Փոլատեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 130:

անդրադարձը ունեցավ նաև այս գյուղի վրա: 1914 թ. գյուղում հայերի թիվը նվազել էր՝ կազմելով 14 տուն, 70 շունչ⁶⁷:

Խոռոչ գյուղի⁶⁸ բնակչությունը ևս հայեր ու թուրքեր էին XX դ. սկզբին: Նախքան Մեծ եղեռնը գյուղը ուներ 30 տուն, որոնցից 21-ը հայ, 9-ը թուրք⁶⁹: Եթե յուրաքանչյուր տան շնչերի միջին մեծությունը ընդունենք 8 շունչ, ստացվում է 168 շունչ:

Ծապլվարը այս գյուղերի շարքում ուներ ամենասակավաթիվ հայ բնակչությունը: 1915 թ. սկզբին այն ուներ 16 հայ շունչ⁷⁰:

Կռանի գյուղում հայ բնակչության արտագաղթը ևս տեղ էր գտել XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին: Հայերը գաղթում էին Կ.Պոլիս և այլ քաղաքներ պանդխտության: Դրան գումարվեց նաև 1890-ական թթ. կոտորածները, որոնք ևս խեղաթյուրեցին ժողովրդագրական պատկերը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին Կռանի գյուղում բնակվում էր 20 տուն հայ⁷¹ (մոտ 160 շունչ, հաշվարկն իմն է - Ա. Ա.):

Էհնեցիք հայկական գյուղում մույն ժամանակ հայերի թիվը հասնում էր 26 տան, 231 շնչի⁷²:

Այսպիսով, մեր հաշվարկների համաձայն, Ոսկեգետակ գետի ափին բնակվող հայերի թիվը XX դ. սկզբին, նախքան Մեծ եղեռնը հասնում էր մոտ 2548 շնչի:

Ընդհանրացնելով մեր խոսքը նշենք, որ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Ակնի կազան Արաբկիրի սանջակի հայաշատ կազաններից էր, ուր 1914-1915 թթ. բնակվում էր մոտ 15525 շունչ հայ բնակչություն:

Պոտուրկեի կազան Արաբկիրի հյուսիսարևելյան կազան էր, որն ուներ ընդամենը մեկ հայկական գյուղ՝ Վարթենիքը (Պաշ Վարթենիք), ուր 1914-1915 թթ. ապրում էին մոտ 679 շունչ հայ բնակչություն⁷³:

⁶⁷ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380:

⁶⁸ Խոռոչ գյուղի անվանումը համապատասխանում է իր դիրքին. քանի որ վերջինս գտնվում է 4 լեռների ստորոտին:

⁶⁹ Փոլատեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 130:

⁷⁰ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380:

⁷¹ Բախտիկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 137:

⁷² Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 380: Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 238:

⁷³ Kevorkian R., Paboudjian P., նշվ. աշխ., էջ 377:

Այսպիսով, Արարկիրի սանջակը XX դ. սկզբին իրենից ներկայացնում էր հայաշատ մի կենտրոն, ուր նախքան Մեծ եղեռնը բնակվում էր մոտ 26569 շունչ հայ բնակչություն:

АРМАН СААКЯН
ИИ НАН РА

ЧИСЛЕННОСТЬ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АРАБКИРСКОГО САНДЖАКА В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ.

РЕЗЮМЕ

Арабкирский санджак до 2-ой половины XIX века являлся южным санджаком Себастьянского вилайета. 1880-ых гг. он был присоединен к вилайету Харпут /Мамурет-ул-Азиз/. В конце XIX - начале XX вв. Арабкирский санджак был подразделен на 3 казы: Арабкир, Акн, Потурке. Каза Арабкир являлась центральным из перечисленных каз. Центром как всего санджака, так и упомянутой казы был город Арабкир. Основную часть населения города составляли 9000, а во всей казе 10365 армян. До геноцида армян 1915 г. в казе Акн проживало 15525 армян, а в Потурке — 679 армян.

Во всем Арабкирском санджаке в то же время проживало в общей численности 26569 армян.